

ЕКСКЛЮЗИВНІ ТА ІНКЛЮЗИВНІ МІ-ГРУПИ У ДРАМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «БОЯРИНЯ»: ІНФОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

Жуйкова М. В.

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Волинський національний університет імені Лесі Українки
пр. Волі, 13, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0003-0396-8458
mzhujkova@vnu.edu.ua*

Ключові слова: *особові
займенники, типи референції,
інклюзивні та ексклюзивні
МІ-групи, інформативність
тексту, «Бояриня» Лесі
Українки.*

Статтю присвячено розгляду деяких фрагментів із драми Лесі Українки «Бояриня», у яких авторка вживає займенник МІ. Референція цього займенника загалом визначається контекстом твору чи ситуацією спілкування. Крім самого мовця, МІ може позначати або адресата повідомлення (це так звані інклюзивні референтні групи), або якусь іншу особу чи осіб, що не беруть участь у спілкуванні (це ексклюзивні референтні групи). Для інтерпретації вживання займенника МІ читачеві твору необхідно залучати як лінгвістичну, так і екстралінгвальну інформацію. По-перше, читач мусить мати знання щодо значення мовних одиниць, ужитих у тексті, а також володіти тією концептуальною інформацією, яку позначають ці одиниці; по-друге, читачеві потрібно мати достатній рівень фонові інформації про світ, зокрема етнічно маркованої; по-третє, у читача має бути мовленнєва компетенція та знання щодо специфіки комунікативної поведінки в різних ситуаціях спілкування. Шляхом застосування своїх знань читач може не лише визначити, якого типу МІ-групу побудував автор твору, а й точно чи ймовірно окреслити вміст ексклюзивної МІ-групи. Оскільки до інклюзивних МІ-груп входить сам адресат мовлення, такі групи рідко вживаються в контексті реальної модальності, для них характерні контексти ірреальної модальності або майбутнього часу. Для інтерпретації інклюзивних МІ-груп читачеві необхідно менше зусиль, ніж для розуміння вмісту ексклюзивних МІ-груп. Важливо, що інформативність ексклюзивних МІ-груп виявляється значно вищою. У семи розглянутих фрагментах драми «Бояриня» є три інклюзивні та вісім ексклюзивних МІ-груп. Леся Українка будує ексклюзивні МІ-групи з різною референцією: у деякі групи включає конкретних персонажів драми, а в деякі МІ-групи об'єднує значну кількість неокреслених осіб, з якими персонаж ідентифікує себе за певними параметрами.

EXCLUSIVE AND INCLUSIVE WE-GROUPS IN THE LESYA UKRAINKA'S DRAMA "BOYARYNIA": INFORMATIONAL ASPECT

Zhuykova M. V.

*Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Ukrainian Language
Lesya Ukrainka Volyn National University
Voli ave., 13, Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0396-8458
mzhujkova@vnu.edu.ua*

Key words: *personal pronouns, types of reference, inclusive and exclusive WE-groups, informativeness of the text, "Boyarynia" by Lesya Ukrainka.*

The article is devoted to the consideration of some fragments from Lesya Ukrainka's drama "Boyarynia", in which the author uses the pronoun WE. The reference of this pronoun is generally determined by the context of the work or the communication situation. In addition to the speaker himself, WE can indicate either the addressee of the message (these are the so-called inclusive reference groups), or some other person or people who do not participate in the communication (these are the exclusive reference groups). To interpret the use of the pronoun WE, the reader of the work needs to involve both linguistic and extralinguistic information. First, the reader must have knowledge about the meaning of the linguistic units used in the text, as well as possess the conceptual information that these units denote; secondly, the reader needs to have a sufficient level of background information about the world, including ethnically marked information; thirdly, the reader must have speech competence and knowledge about the specifics of communicative behavior in various communication situations. Applying his knowledge, the reader can not only determine what type of WE-group the author of the work built, but also accurately or probabilistically outline the content of an exclusive WE-group. Since inclusive WE-groups include the speech addressee himself, such groups are rarely used in the context of real modality; they are characterized by contexts of unreal modality or future tense. The reader needs less effort to interpret inclusive WE groups than to understand the content of exclusive WE groups. It is important that the informativeness of exclusive WE-groups turns out to be significant. There are three inclusive and eight exclusive WE-groups in the seven considered fragments of the drama "Boyarynia". Lesya Ukrainka builds exclusive WE-groups with different references: in some groups she includes specific characters from the drama, and in some WE-groups she unites a significant number of undefined persons with whom the character identifies himself according to certain parameters.

Постановка проблеми. Як відомо, займенники не мають сталого, закріпленого за певним планом вираження сигніфікативного значення, проте їх зв'язок із певним позамовним явищем встановлюється в контексті, унаслідок чого займенники набувають більш чи менш конкретних функціонально-денотативних ознак у плані змісту. Це насамперед стосується особових займенників, які за своїм базовим, первісним змістом «прив'язані» до комунікативної ситуації. У процесі аналізу змістового навантаження особових займенників передусім постає питання референції цих знаків. Ми розуміємо референцію як ситуативний / контекстуальний зв'язок між іменним знаком та

тим явищем позамовного світу, яке він позначає. За висловленням Н. Арутюнової, референція – це «відношення актуалізованого, включеного в мовлення імені чи іменного вираження до об'єктів дійсності» [1, с. 6]. Відомо, що референцію іменників трактують як означену (конкретну) або неозначену (неконкретну), що формально виражається на граматичному рівні в тих мовах, які мають артиклі. Що стосується особових займенників, то прономінативи однини (*я – ти – він...*) використовуються переважно як засоби маркування конкретних позамовних об'єктів, отже, їх референція є означеною, оскільки зв'язок між знаком та явищем дійсності встановлюється в певній ситуації

мовлення чи в контексті. Натомість зміст особових займенників множини далеко не завжди може бути однозначно окреслений навіть у ситуації прямого контакту двох комунікантів. Якщо розглядати питання референції особових займенників із позицій витрачених зусиль на розпізнання їх змісту, то стає зрозумілим, що особовий займенник МИ є чи не найбільш «затратним», особливо порівняно із займенниками третьої особи однини.

У разі вживання займенника МИ та його еквівалентів в інших мовах виникають два типи референтних груп: інклюзивна МИ-група, у яку мовець включає себе та свого ситуативного співрозмовника («Я плюс Ти»), а також ексклюзивна МИ-група, куди ситуативний співрозмовник не включається, натомість мовець має на увазі якусь іншу особу чи осіб, які не беруть участь у комунікації. Функціонально-семіотичні особливості цього займенника вперше виокремив та описав французький лінгвіст Е. Бенвеніст [2, с. 267]. Ще одна важлива особливість уживання МИ полягає в тому, що з його допомогою мовець формує певні групи, куди включає самого себе, здійснюючи в такий спосіб власну ідентифікацію. Про особливості формування МИ-груп у ранніх наукових творах Агатагела Кримського ми докладно писали в попередніх роботах [3].

Для інтерпретації вжитого в контексті інклюзивного МИ витрачається менше зусиль, оскільки йдеться про сумарну референцію займенників Я і ТИ, причому обидва позамовні об'єкти, позначені цими знаками, є учасниками актуальної комунікативної ситуації. Водночас ексклюзивне МИ, яким кодується неокреслений сукупний референт (Я плюс Хтось), часто виявляється розмитим і невизначеним, що створює як ускладнення під час інтерпретації цього займенника, так і потенційні можливості для маніпуляцій свідомістю реципієнта. І. Гранєва зазначає: «Особливість семантики займенників полягає в тому, що вона конкретизується внаслідок складної взаємодії явищ різних рівнів: безпосереднього мовленнєвого контексту вживання, комунікативної характеристики мовленнєвої ситуації загалом та статусу її учасників, а також механізмів їх референції» [4, с. 206]. Ми покажемо, що для інтерпретації конкретизованого в контексті займенника МИ реципієнтові потрібні також фонові (енциклопедичні) знання та висока комунікативна компетенція.

В аспекті інформативності тексту займенник МИ, оскільки його референційна віднесеність визначається в конкретному акті мовлення, потребує значно більше даних для виявлення змістового навантаження, ніж особові займенники однини. Зокрема, І. Гальперін писав: «Тлумачення окремих відрізків літературно-художнього твору є нічим іншим, як процесом декодування,

під час якого усувається все те, що є перешкодою для адекватного прийому та перероблення інформації» [5, с. 88]. Ще одна важлива ідея, яка безпосередньо пов'язує проблему інтерпретації художнього тексту з теорією інформації, полягає в тому, що зусилля, які витрачає реципієнт (читач або дослідник) на розкриття авторського задуму, корелюють із цінністю тієї інформації, що отримується в ході інтерпретації. На переконання І. Гальперіна, цінність інформації визначається тими зусиллями, які необхідно витратити на її декодування [5, с. 11]. Інакше кажучи, художні твори, на відміну від повсякденних (переважно діалогічних) усних текстів, вимагають більше зусиль для виявлення авторського задуму, що свідчить про їх нетривіальність і значно вищу інформативність. Під таким кутом зору можна аналізувати й випадки вживання особових займенників множини, зокрема МИ, у певному художньому творі.

У процесі визначення референції займенника МИ в адресата мовлення чи реципієнта художнього тексту природно виникає запитання: яка саме суб'єктно-об'єктна група закодована за допомогою займенника МИ, хто саме до неї входить? Мовець чи автор може знімати змістову невизначеність різними вербальними способами, наприклад використовувати конструкції на кшталт *ми з тобою* або *ми з ним*. Однак оскільки адресат мовлення (як і автор художнього твору) не завжди прагне розкрити у своєму повідомленні склад референтної МИ-групи та чітко її окреслити, то адресат має здійснювати процес інтерпретації самотужки, причому не маючи певності, що зробив це адекватно, відповідно до задуму відправника повідомлення. Б. Норман наводить багато прикладів того, як брак інформації щодо типу референції МИ (ексклюзивного та інклюзивного його вживання) у повідомленні спричиняє в адресата комунікативні труднощі, непорозуміння та збої у процесі розкодування інформації [6, с. 220–221].

Мета статті полягає в аналізі деяких випадків референтних вживань займенника МИ у драмі Лесі Українки «Бояриня» (як інклюзивних, так і ексклюзивних) в аспекті обсягу та типу інформації, потрібної для розкодування змісту читачем. Загалом у драмі вжито 67 конструкцій з особовим займенником МИ в різних відмінкових формах, причому найбільша кількість – 28 вживань – припадає на словоформу МИ.

Виклад основного матеріалу дослідження. У драмі «Бояриня» Лесі Українка будує референтні МИ-групи обох типів, здебільшого не використовуючи такі текстові уточнення, які дали би змогу читачеві однозначно розкодувати зміст цих МИ-груп. У більшості випадків реципієнт має покладатися лише на подану у творі інформацію та на свої фонові знання щодо описуваних

ситуацій (універсальні, такі, що не залежать від тих обставин, що подані у творі, або ситуативно чи історично марковані), а також на власну комунікативну компетенцію.

Розглянемо вживання деяких займенників МИ та покажемо, які контекстні засоби підтримують їх інтерпретацію як інклюзивних чи ексклюзивних. Для репрезентативного представлення текстових засобів, застосованих Лесею Українкою, ми проаналізуємо мовлення різних персонажів твору.

Початок «Боярині» подає читачеві деякі характеристики комунікативної ситуації («Через садок до рундука ідуть Перебійний і Степан, молодий парубок у московському боярському вбранні»). Перша репліка, що належить Перебійному, супроводжується адресатною ремаркою: «до гостя»; отже, Леся Українка відразу позначає адресанта й адресата повідомлення, місце, де відбувається спілкування (це простір Перебійного та членів його сім'ї), а також подає інформацію про дві різні ситуації, які передували актуальному комунікативному акту:

(1) *Моя стара управилась хуленько!
Дивись, уже спорудила й вечерю,
поки ми там, на цвинтарі, балачки
провадили.*

Для адресата мовлення – персонажа драми – інтерпретація МИ-групи є тривіальною та не потребує жодних додаткових даних, оскільки сам Степан був на цвинтарі разом із мовцем. Інша справа – осмислення складу МИ-групи з позиції читача твору, який має докласти певних зусиль, щоб встановити референцію цього займенника. Оскільки інші персонажі (крім тих, які названі в авторській ремарці, проте ніхто з них ще не вступає в діалог) у сюжетній лінії твору ще не з'явилися, читач може припустити, що авторка вжила інклюзивне МИ, яке об'єднує Перебійного (Я, адресант) та Степана (ТИ, адресат). Таке розуміння референції підтримується вживанням дійсного локатива ТАМ, контекстуальний зміст якого також очевидний для Степана (бо він ТАМ був). Уточнення *на цвинтарі*, введене в репліку Перебійного, адресоване не учасникові комунікації, а читачам твору.

Наступна репліка належить жінці Перебійного та спрямована до Степана:

(2) *Боярине, прошу
зажити з нами хлібасоли.*

Референтна група, маркована словоформою *з нами*, може інтерпретуватися лише як ексклюзивна (вона включає всіх членів сім'ї, які мають разом вечеряти). Таке розуміння постає з комунікативної компетенції носіїв мови, які добре знайомі з традиційною ситуацією запросин: одна сторона (адресант) висловлює пропозицію, друга (адресат) її приймає чи відкидає. Отже, на

момент промовляння учасники комунікативного акту мають різний ситуативно-комунікативний статус і через це не можуть бути об'єднані в одну МИ-групу.

Далі в тексті першої дії фігурує фрагмент, у якому мовець-господар буде ексклюзивну МИ-групу, проте, на відміну від контексту (2), до неї входить інший склад учасників.

(3) Перебійний.

Дочко,

ти б нас почастивала на початок.

Авторська ремарка («Оксана наливає з сулілки дві чарки – батькові й гостеві») дає зрозуміти, який саме склад має тут конкретна МИ-група. Для читачів, які володіють фоновими знаннями, очевидно, що дочка, яка в цій ситуації спілкування є соціально нижчою, не може бути включена в ту МИ-групу, де об'єднані соціально вищі особи. Така інтерпретація підтримується й нестандартним використанням форми умовного способу в ролі наказового (іллокутивна мета цього висловлення – прохання, за якого виконання названої дії перебуває у сфері інтересів мовця, а не адресата).

У наступному фрагменті з першої дії драми бачимо два випадки вживання займенника МИ:

(4) Перебійниха.

Ти б уперід хоч привітався з гостем!

Іван (сідаючи, недбало).

Ми (а) вже віталися там коло церкви.

Перебійний.

Він буде мешкати в нас (б) до від'їзду.

Мовці (Перебійниха та Перебійний) в обох репліках звертаються до свого сина Івана у присутності гостя – Степана. Перше МИ інтерпретується як ексклюзивне (в МИ-групу входять Іван та Степан і не входить мовець), оскільки в попередній репліці матері названий єдиний можливий учасник цієї групи (...*привітався з гостем* – *ми вже віталися*). Друге МИ, вжите Перебійним, позначає інклюзивну МИ-групу, у яку входять адресат та адресант цього комунікативного акту (а також інші члени сім'ї). Для такої інтерпретації займенника МИ читачеві потрібні знання про те, що Перебійний та його син Іван у момент діалогу мешкають в одному просторі, який може бути маркований присвійним займенником НАШ (*наша хата, наш дім...*).

Досить неоднорідною є референція займенників МИ / НАМ / НАМИ в монологі Степана, який оповідає про долю та майновий стан своєї родини у відповідь на запитання Перебійнихи:

(5) Перебійниха.

Чом ти ліпше

сюди не перевіз матусі?

Степан.

Трудно.

Нема при чім нам (а) жити на Україні.

*Сами здорові знаєте, – садибу сплюндровано було **нам** (b) до цеглини ще за Виговщини. Були **ми** (c) зроду не дуже так маєтні, а тоді й ті невеликі добра утерляли. Поки чогось добувся на Москві, мій батько тяжко бідував **із нами** (d).*

Усі вжиті тут займенникові МІ-групи є ексклюзивними, оскільки в жодну групу не включено співрозмовника. Це постає зі змісту реплік Степана: він повідомляє нову для слухачів інформацію. Сформовані тут ексклюзивні МІ-групи не є референційно тотожними. Так, на початку монологу Степан говорить про свою сім'ю, у якій уже нема батька («*а вже як батько вмерли, я поїхав до матері на поміч*»), однак конкретний склад МІ-групи в (5a) залишається для персонажів і читачів твору неокресленим. Вживання займенників (5b) та (5c) в репліках, де йдеться про минуле сім'ї «*за Виговщини*» та ще давніше, вказує на входження в МІ-групу покійного батька Степана. Що стосується групи (5d), то вона, навпаки, не може включати батька, оскільки в конструкції вжито окремі вербальні знаки для позначення батька та всіх інших членів сім'ї.

Розглянемо також деякі вживання займенника МІ в останній дії драми.

(6) Степан.

*Мамо,
я попрошу царя, щоб нас пустив
до тестя у гостину – чей же пустить?*

Для виявлення референційного змісту цієї МІ-групи інформації у висловленні (6) не досить, читач не може вирішити, чи включено до цієї групи співрозмовника (Степанову матір). Невизначеність референції знімається в наступних репліках, зокрема коли Степан говорить хворій Оксані: «*Надумав я поїхати з тобою в гостину до твоїх*»; у такий спосіб читач переконується, що Леся Українка сформувала в (6) ексклюзивну МІ-групу.

У фрагменті (7) у репліці Оксани також представлена ексклюзивна МІ-група, у яку не включено адресата мовлення – Степана.

(7) Оксана.

*Як я умру, ти не бери вже вдруге
українки, візьми московку ліше...*

Степан.

Оксано!

Оксана.

*Всі **ми** ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться...*

Займеннику МІ тут передують побудована авторською опозиція «українка – московка», що дає можливість окреслити два важливі параметри МІ: національність і стать. Отже, МІ-група чітко визначається як ексклюзивна, а її зміст варто розу-

міти так: «Я плюс неокреслена чисельно група осіб жіночої статі, інтегральною ознакою якої є належність до українського народу». Цій цілісній групі, утвореній за етнічною ознакою, Леся Українка приписує лише одну особистісно-поведінкову характеристику («*ми ріжемо словами*»). Такі вживання МІ Н. Ясакова називає екзистенційними: у них окреслено «певний клас осіб зі спільними поглядами, переконаннями тощо» [7, с. 226].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ми розглянули 11 випадків використання МІ-груп різного типу: три інклюзивні та вісім ексклюзивних. Приблизно таке співвідношення типів МІ-груп простежується в усьому тексті драми «Бояриня»: у ньому домінують ексклюзивні групи. Це явище загалом пояснюється тим, що інформативність ексклюзивних МІ-груп, куди не включено адресата мовлення, виявляється суттєво вищою порівняно з інклюзивними МІ-групами. Інклюзивні МІ-групи, вжиті в контексті реальної модальності, можуть втрачати цінність для адресата повідомлення, оскільки такі висловлення передають слухачеві інформацію про нього самого. Серед розглянутих фрагментів тексту «Боярині» є лише одна така інклюзивна МІ-група – у контексті (1), де Леся Українка вживає її в першій репліці персонажа драми, орієнтуючись на інформаційні потреби читача. Два інші випадки інклюзивних МІ-груп – у фрагментах (3) та (4b) – використано в контексті ірреальної модальності, а отже, такі групи набувають змістової цінності не лише для читача, а й для персонажа твору – адресата мовлення.

Усі розглянуті ексклюзивні МІ-групи, куди не включено адресата мовлення, потрібні для передачі нової для нього інформації незалежно від типу модальності у висловленні, і саме тому такі групи переважають у художніх текстах, зокрема й у «Боярині». Для інтерпретації змісту ексклюзивних МІ-груп реципієнт твору повинен витратити значно більше зусиль.

Загалом можна стверджувати, що для адекватного встановлення референції займенника МІ читачеві потрібно вміти аналізувати концептуальну інформацію, закодовану в текстових одиницях, та робити з них належні імплікації, мати достатній рівень фонових знань про світ, зокрема етнічно маркованих, а також розвинути мовленеву компетенцію щодо комунікативної поведінки в різних ситуаціях спілкування.

У майбутньому доцільно докладно проаналізувати типи референції займенника МІ в різних творах Лесі Українки, зокрема зіставити вживання цього займенника в її ліриці та драматургії. Також варто розглянути відносну міру інформативності конструкцій із прономінативами МІ та НАШ в аспекті вираження авторських інтенцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Лингвистические проблемы референции. *Новое в зарубежной лингвистике*. Выпуск 13 : Логика и лингвистика (проблемы референции). Москва : Радуга, 1982. С. 5–40.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.
3. Жуйкова М. Еволюція національної ідентичності Агатангела Кримського та мовні маркери МИ і НАШ. *Східний світ*. 2021. № 2. С. 23–38.
4. Гранева И. О референтном и нереферентном употреблении местоимения *мы*. *Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. Серия «Филология. Искусствоведение»*. 2008. № 4. С. 206–209.
5. Гальперин И. Информативность единиц языка. Москва : Высшая школа, 1974. 174 с.
6. Норман Б. Русское местоимение *мы*: внутренняя драматургия. *Russian Linguistics*. 2002. Vol. 26. № 2. P. 217–234.
7. Ясакова Н. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові. Київ : НаУКМА, 2016. 328 с.

REFERENCES

1. Arutyunova, N. (1982). *Lingvisticheskie problemy referentsii* [Linguistic problems of reference]. *Novoe v zarubezhnoy lingvistike – New in foreign linguistics*. Issue 13: Logika i lingvistika (problemy referentsii) [Logic and linguistics (problems of reference)]. Moscow: Raduga, pp. 5–40 [in Russian].
2. Benvenist, E. (1974). *Obshchaya lingvistika* [General linguistics]. Moscow: Progress, 448 p. [in Russian].
3. Zhuikova, M. (2021). *Evoliutsiia natsionalnoi identychnosti Ahatanhela Krymskoho ta movni markery MY i NASH* [The evolution of the national identity of Agathangel of Krymskyi and the linguistic markers of WE and OUR]. *Skhidnyi svit – Eastern world*, no. 2, pp. 23–38 [in Ukrainian].
4. Graneva, I. (2008). *O referentnom i nereferentnom upotreblenii mestoimeniya my* [On the referential and non-referential use of the pronoun *we*]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo. Seriya “Filologiya. Iskusstvovedenie” – Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky. Series “Philology. Art Criticism”*, no. 4, pp. 206–209 [in Russian].
5. Gal’perin, I. (1974). *Informativnost’ edinits yazyka* [Informativeness of language units]. Moscow : Vysshaya shkola, 174 p. [in Russian].
6. Norman, B. (2002). *Russkoe mestoimenie my: vnutrennyaya dramaturgiya* [Russian pronoun *we*: inner dramaturgy]. *Russian Linguistics*, vol. 26, no. 2, pp. 217–234 [in Russian].
7. Yasakova, N. (2016). *Katehoriia personalnosti: pryroda, struktura ta reprezentatsiia v ukrainskii literaturnii movi* [The category of personality: nature, structure and representation in the Ukrainian literary language]. Kyiv: NaUKMA, 328 p. [in Ukrainian].